

УДК 330.837; 334.012.7

АРХІТЕКТУРА ДОМОГОСПОДАРСТВА:
ІЄРАРХІЯ ТА МЕРЕЖЕВА СТРУКТУРА

О.М. Зухба

Донецький національний технічний університет

Фундаментальною основою економічної, політичної та суспільної організації людської спільноти є певна система її устрою у вигляді вертикальних або горизонтальних зв'язків. Тому саме ієрархічність та мережевість можуть бути визначені як інваріанти її існування. В науковій літературі проблема співвідношення вертикальних та горизонтальних зв'язків як чинника забезпечення оптимальної суспільної побудови спеціально не вивчалася, але в останні роки набула актуальності у межах дослідження динаміки інституціональної архітекτονіки та компаративістики¹. Досить детально розроблена теорія організації підприємства та фірми, але архітектура інших соціальних та економічних інститутів, наприклад, домогосподарства, залишилася по за увагою дослідників.

Актуальність дослідження цієї проблеми детермінована тим, що домогосподарство займає ключову позицію серед суб'єктів ринкової економіки, опосередковує майже всі соціально-економічні відносини, є базовим споживачем та фактичним монополістом на ринках праці, капіталу, інших ресурсів, воно впливає на всі економічні та соціальні процеси. Його взаємодія з іншими суб'єктами досліджена досить ретельно як економістами, так і соціологами [1-9; 11; 17; 22], але дуже мало досліджень внутрішньої інституційної побудови та динаміки розвитку. В сучасному інституціональному середовищі домогосподарство знаходиться під впливом суспільства, держави та підприємств, є головним об'єктом їх соціальної політики. Знання законів самоорганізації домогосподарств дозволить визначити, які напрями соціального впливу на домогосподарство необхідні та ефективні. Тому питання внутрішньої організації домогосподарства набувають значення для забезпечення зростання ефективності функціонування всієї економічної системи.

Метою даної статті є визначення внутрішньої побудови інституту домогосподарства на основі дослідження співвідношення ієрархічних та мережевих структур. Таке дослідження і з'ясування на його основі особливостей внутрішніх взаємозв'язків важливо для пошуку напрямків удосконалення інституціональної структури суспільства, забезпе-

¹ Див., наприклад, такі фундаментальні дослідження інституційної структури суспільства, як [13; 12; 19; 23]

чення зростання ефективності суспільного впливу та соціальної підтримки домогосподарства.

На відміну від традиційного підходу до розуміння домогосподарства як виключно суб'єкта економічних відносин системний, холістичний погляд на сутність домогосподарства як інституту, в якому синкретично поєднуються ієрархічні та мережеві засади, дозволить забезпечити більш ефективну взаємодію різноманітних інститутів у суспільстві та удосконалити інституційну структуру суспільства в цілому.

Домогосподарство є специфічним інститутом, що діє у суспільній економічній та соціальній системі. Система домашнього господарювання передбачає його активну взаємодію із зовнішнім світом. Традиційно діяльність домогосподарства територіально поділяється на зовнішню (отримання життєвих припасів – як правило, чоловіча сфера діяльності) та внутрішню (споживання – насамперед жіноча діяльність). Будучи елементом суспільної системи, внутрішня та зовнішня взаємодія домогосподарства та його складових між собою та із зовнішнім середовищем може будуватися як на засадах ієрархії, так і на основі мережевих відносин.

Поняття «ієрархія» має значення поділу суспільства на певні ступені, на вищі та нижчі щаблі, посади, чини, звання. Такий порядок відносин передбачає сувору підлеглість та відповідальність нижчих щодо посади вищих рівнів. З історії відомі соціальні ієрархічні побудови відносин (наприклад, система «сеньйор – васал» у феодалній Європі). На макрорівні ієрархічна побудова суспільства має вигляд піраміди. На такому принципі побудовані монархічні та тиранічні давні та сучасні суспільства (влада єгипетських фараонів, імператорів Китаю, монархії Іспанії, Пруссії, Росії, Північної Кореї, влада Сталіна, Мао Цзедуна, Гітлера тощо), деякі інші інститути, наприклад, структури (патріархати) православної та католицької церкви. Реалізація верховної влади здійснюється за допомогою нижчих рівнів (бюрократії, чиновників, жерців, партійно заангажованих ідеологів, військових). В ієрархічній системі нормативною базою є службові відносини, які здійснюються у формальній, бюрократичній атмосфері. Обов'язки сторін в такій системі мають невисокий рівень взаємної відповідальності, преференції учасників орієнтовані на відносини підлеглості, конфлікти вирішуються на основі адміністративних наказів.

Ієрархічна система може бути складною та багатовимірною. Так, історії відома стратова (шарова) форма інституціональної ієрархії, яка може мати формальне оформлення (наприклад, поділ на вільних та рабів в Античному світі), може підтримуватися релігією (кастова система традиційної Індії) чи ґрунтуватися на потужній соціокультурній

традиції (інститут лордів в Англії). Така шарова (слоєвая) структура суспільства може розглядатися як альтернатива ієрархії та як основа для формування горизонтальних зв'язків мережевого типу. В свою чергу, соціальна мережа також може мати багаторівневу структуру, тобто складатися з мережевих структур нижчого рівня.

В людському соціумі індивіди, що входять у систему, розрізняються за соціальними та біосоціальними рангами. Соціологи виокремили рівні ієрархії домінування (за критерієм доступу до їжі, житлу та іншим ресурсам) та ієрархії лідерства (за внеском у керівництво діяльністю інших членів), які можуть бути складними, багатовимірними, змінюватися за ситуацією. Так, за М. Вебером [10], класиком німецької соціології, існує ієрархія за критерієм багатства (протиставлення багатий – бідний), влади, авторитету (начальник – підлеглий), престижу, суспільному визнанню заслуг та інші. Така система відносин слугує основою сегрегації та стратифікації членів суспільства, які вступають між собою не тільки у вертикальні, але й у горизонтальні зв'язки (насамперед в межах своєї страти). Горизонтальні відносини можуть формуватися за мережевим принципом організації.

На відміну від бюрократичної системи, мережа забезпечує гнучкість та сталість відносин, які здійснюються в атмосфері взаємовигоди, взаємності та співпраці. Мережеві структури мають різноманітні організаційні втілення (комерційні підприємства, благодійні фонди, мистецькі артлі, неформальні групи молоді та інше). Високий рівень взаємних обов'язків детермінує вирішення конфліктів також на основі взаємності. В той же час, соціальна мережа – це складне поняття. Її не можна розуміти як прості горизонтальні зв'язки. Мережеві структури є сукупністю спільно працюючих багатofункціональних груп (команд), об'єднаних спільною метою, тому мова йде про багаторівневий характер соціальних мереж. Мережеві відносини не тільки кооперативні за суттю, а й можуть мати конкурентний характер.

Мережа та ієрархія по суті є взаємовиключними поняттями, які протистоять одне одному. Незалежно від конкретного наповнення, мережева структура є складною багатокomпонентною системою без єдиного центру управління. Вона протистоїть ієрархічній структурі, яка має такий центр. По суті, мова йде про співвідношення протилежних начал базових та компліментарних інституційних форм прояву інституційної матриці організації суспільства. За С. Кірдіною [16], в Y-матриці поєднуються економічні інститути ринка, політичні інститути федерації та субсидіарні цінності насамперед мережевого типу. X-матриця сформована економічними інститутами редистрибуції, політичними інститутами унітарного устрою та ідеологічними інститутами ко-

мунітарності, які передбачають насамперед ієрархічні відносини.

Внутрішня побудова відносин у традиційному домогосподарстві, як правило, сформована за ієрархічним принципом. Але на рівні окремого домогосподарства така вертикальна система влади має свою специфіку. На перший погляд, влада у традиційній родині має суто ієрархічну природу. Розподіл прав та обов'язків у родині, у домогосподарстві, поділ його членів на таких, що працюють (годувальники), та утриманців автоматично будує ієрархію взаємин. В той же час, в межах домогосподарства створення та споживання продукту традиційно здійснювалося на засадах взаємодопомоги, неринкових горизонтальних зв'язків між окремими родинами та їх членами. Тобто на рівні окремого домогосподарства одночасно співіснують як вертикальні, так і горизонтальні зв'язки.

Мережеві зв'язки домогосподарств будуються на основі різних мотивів. Формою прояву неринкових відносин мережевого типу є трансферти, які передають та отримують домогосподарства та їх члени [1; 2; 4;6]. Тому мережеві побудові відносин домогосподарств можуть бути проаналізовані на основі класифікації їх трансфертів. Трансфертні відносини можуть бути як між окремими домогосподарствами, так і в середині одного домогосподарства; в залежності від типу каналів передавання – горизонтальні (між представниками одного покоління) або вертикальні (між представниками різних поколінь). Мережеві відносини можуть стосуватися різних ресурсів, що передаються (матеріальні – фінансові та не фінансові, та нематеріальні – витрати праці, часу, емоційна підтримка). За критерієм часу передавання трансфертів зв'язки здійснюються у вигляді спадщини або передаються під час життя старших поколінь. Мережеві трансферти розглядаються, як правило, за умов окремого проживання родин, але спільне проживання також може розглядатися як вид взаємної допомоги мережевого типу. Переміщення трансфертів в межах домогосподарського сектору, як правило, здійснюється на основі реціпроктних (не ринкових) відносин. Напрямки та мотиви таких мережевих відносин є предметом дослідження насамперед соціальних наук. В межах економічної теорії відповідь на ці запитання дають економічні моделі життєвого циклу родини та мотивів передавання трансфертів.

Архітектура внутрішніх та зовнішніх відносин домогосподарства формувалися разом з історичним розвитком суспільства, віддзеркалюючи його основні перетворення. Відтворювальне домогосподарство зародилося на етапі розкладання привласнювального суспільства (період ранньої первісності). Результатом стало формування відтворювального суспільства. Зростання потреб та здібностей людини супроводжувалося формуванням моногамної родини. На ступені становлення

основ цивілізації почався процес формування первісних родових та гетерогенних суспільств без наявності органів влади і управління над ними. Первісна організація людського соціуму характеризувалася наявністю багатьох ситуаційних лідерів. Саме до цього періоду відносять прискорення темпів зростання населення після першої демографічної кризи, ускладнення соціальної структури суспільства. Відносини між окремими індивідами того часу ймовірно будувалися на мережевому принципі.² На рівні домогосподарства такі відносини змогли зберегтися й сьогодні. Так, парцела (селянське домогосподарство, що забезпечується працею однієї родини) проходить скрізь всю історію людства до нашого часу, зберігаючи основні засади своєї неринкової організації мережевого типу.

Зі становленням племінних органів влади і управління (структур «старших» домів – вождеств) виникають основи ранньокласових відносин і ранньочивілізаційних систем. Принципово змінюються технології виробництва: люди опановують металеві знаряддя праці, використовують іригаційні системи землеробства, енергію тварин. В економічному житті виникає приватна власність, гроші, ринки, багатоукладна економіка та – пізніше – виникає міжнародна торгівля. На етапі формування ранньокласового та античного суспільства відбувається соціальна і професійна спеціалізація виробників, виникає нова мотивація праці, розвивається виробнича спеціалізація родин. Формується інститут домогосподарства в його сучасному розумінні. Активізація економічного життя обумовлює зростання духовного потенціалу, прискорюються темпи відтворення населення. На ступені розвитку й інтеграції окремих цивілізацій (власне цивілізаційна історія) формуються ранньокласові суспільства, відбувається перехід від локальних до традиційних (станово-класових, регіональних) цивілізацій. Вузловими моментами такого розвитку європейської цивілізації стали епохи Відродження, Реформації, Великих географічних відкриттів, утвердження капіталізму в Західнохристиянській цивілізації та її трансформації у Новоевропейсько – Північноатлантичну. Інституційні відносини суспільства того часу формувалися на основі насамперед вертикальних

² В філософському сенсі для того часу ще не можна виокремити само поняття ієрархії або мережі: «В традиционном обществе, характерном для первобытнообщинного строя, иерархия и сеть находятся в синкретическом единстве. Индивиды зависимы друг от друга, так что ни в реальной деятельности, ни в мышлении они не могут обособиться. Их деятельность является деятельностью социально равных людей, хотя это равенство означает также подчинение традиции, которая постепенно субъективизируется в определенных агентах, и таким образом зарождается иерархия. Но эта иерархия еще тождественна сети. Точнее, нет ни социальной иерархии, ни сети, а есть совместно-разделенная деятельность, из которой затем исторически вырастает как иерархия, так и сеть» [12, С.53].

ієрархічних зв'язків³. Саме до цього періоду можна віднести формування відомої та існуючої до сьогодні ієрархічної системи побудови відносин всередині домогосподарства (Домострой). Така ж пірамідальна вертикальна система взаємин характерна й для відносин домогосподарства і суспільства, держави, інших інституційних суб'єктів, в якій домогосподарство займає нижчу (підлеглу) щабель ієрархії.

З плином часу сталися суттєві зміни в ієрархічній організації сучасного домогосподарства. Як правило, головою традиційної родини і домогосподарства був чоловік, якій забезпечував існування родини. Але з включенням жінок у суспільну працю, зростанням рівня їх освіти суттєво змінилися порядок формування доходів домогосподарства, напрямки та обсяги їх використання, розподіл функцій, обов'язків, робочого та вільного часу. Тому з розвитком цивілізації відбувся зворотний перехід від суто ієрархічної до пошарово-ієрархічної, мережевої та сучасної демократичної системи відносин у суспільстві, родині та домогосподарстві.

З розвитком науково-технічної революції і виникнення глобальної інформаційної цивілізації, з часом – постіндустріального, глобально-інформаційного суспільства, знижується тенденція формування вертикальних зв'язків та повертається мережева побудова інституційних взаємин⁴. Технологічні зміни супроводжуються змінами у суспільних відношеннях, зростає значення низових ланок організації суспільства (індивідів, домогосподарств), посилюються демократичні засади існування спільноти⁵. Такі тенденції суспільного розвитку пояснюють зростання інтересу сучасних науковців до визначення місця домогосподарства та індивіда в соціумі та економіці. Тобто в розвитку інституційної організації суспільства і домогосподарства можна виокремити протилежні тенденції: з одного боку, до формування ієрархії (пірамідальної чи кастово – шарової) з розвитком ринкових відносин та одночасно з іншого – збереження первинних неринкових мережевих відносин всередині окремого домогосподарства.

Ієрархії та мережі постійно взаємодіють та часто здійснюють взаємні переходи. В історії відомі чисельні приклади розкладання ієрархій з розвитком мереж. Але не можна підходити до класифікації інституційних відносин (ієрархічних чи мережевих) суто з альтернативних позицій. Кожна з систем має свої позитивні та негативні риси.

³ Зрозуміло, що така історична картина досить схематична та спрощена і стосується розвитку насамперед європейської цивілізації.

⁴ Такі погляди досить розповсюджені у дослідженнях цивілізаційного напрямку. Див. , наприклад, [18; 20; 21]

⁵ За М. Кастельсом сучасне інформаційне суспільство є мережевим, таким, що має мережеву логіку своєї базової структури. Див.: [15, с. 43]

Одночасно з протистоянням протилежних моделей побудови суспільних систем відоме й синхронне існування ієрархій та мереж. Так, сучасна політична система, побудована за ієрархічним принципом («вертикаль влади») діє поряд з неієрархічними об'єднаннями, організаціями, асоціаціями громадян («горизонталь громадянського суспільства»).

Неефективність протиставлення засад побудови суспільної організації наочно видна у протистоянні населення та держави. Держава, яка виникла як інститут забезпечення інтересів членів суспільства, часто діє у своїх власних, державних інтересах. Механізмом протидії неефективній діяльності держави визнано так зване громадянське суспільство. Воно організовано на мережевих принципах, включає в себе сукупність законних неурядових асоціацій, груп за інтересами, благодійних фондів тощо і надає можливість діалогу та протидії з державними структурами. Але мережевий характер громадянського суспільства передбачає також його певну структурованість та внутрішню впорядкованість. Так, з самого початку існування громадянського суспільства наприклад, у США, грали мережеві структури, значення яких зростає в постіндустріальну епоху [14]. Тому ієрархічна та мережева структури організації суспільства не тільки не протилежні, а й співіснують, продукують друг друга, взаємно підвищуючи ефективність свого функціонування.

Протиставлення мережевого та ієрархічного начал суспільного устрою не дозволяє повністю використати потенціал кожної з альтернатив. Відомий пострадянський ефект патерналізму у відносинах держави і домогосподарства не можна здолати на суто ієрархічних засадах. Визнання домогосподарства не тільки як складової великої системи, а й як незалежного самостійного суб'єкту дозволить забезпечити його соціальну відповідальність. В той же час саме вертикальні зв'язки дозволяють знизити негативні наслідки соціального хаосу або ентропії, якщо мережева система нестабільна. В умовах системних ієрархічних зрушень (наприклад, під час трансформаційних перетворень на пострадянському просторі) саме мережевий характер домогосподарських зв'язків дозволив не тільки вижити, але й допоміг ефективно адаптуватися до нових умов існування.

Отже, архітектура інституту домогосподарства досить складна, має багато рівнів існування. Внутрішня структура, зовнішні зв'язки та організаційні форми функціонування домогосподарства детерміновані динамікою загального інституціонального розвитку суспільства, вони мають одночасно й ієрархічну, і мережеву основу. Такі засади організації внутрішніх та зовнішніх зв'язків домогосподарства дозволяють

повніше використати його потенціал в економічній та соціальній системі, Перспективним напрямком подальших досліджень є формування ефективної соціально-економічної політики держави та підприємств щодо інституту домогосподарств з урахуванням діалектичного характеру його внутрішньої ієрархічно-мережевої структури.

Література

- 1 Барсукова С. Ю. Сетевые обмены российских домохозяйств: опыт эмпирического исследования // Социологические исследования. – 2005. – № 8. – С. 6-12.
- 2 Барсукова С.Ю. Неформальная экономика и сетевая организация пространства в России // Мир России. – 2000. – № 1. – С. 52-68.
- 3 Барсукова С.Ю. Неформальная экономика: экономико-социологический анализ. – М.: ГУ – ВШЭ, 2004 – 447с.;
- 4 Барсукова С.Ю. Сетевая взаимопомощь российских домохозяйств: теория и практика экономики дара // Мир России. – 2003. – № 2. – С 81-122.
- 5 Барсукова С.Ю. Теневой и фиктивный рынки труда в современной России // Pro et Contra. – 2000. – Том 5. Вып.1. – С. 174-194.
- 6 Бессонова О.Э. Институты раздаточной экономики в России: ретроспективный анализ. –Новосибирск: ИЭ и ОПП СО РАН, 1997.– 72с.
- 7 Биттер А. Денежные и совокупные доходы сельских домохозяйств Карпатского региона // Экономика Украины. – 2006. – N2. – С. 58-64.
- 8 Болотіна Є. В. Домогосподарство в умовах інституціоналізації перехідної економіки України // Вісник Донбаської державної машинобудівної академії – 2009. – №2 (16) – С. 30-36.
- 9 Бочан І. Домогосподарство – основний суб'єкт приватного сектору в перехідній економіці // Регіональна економіка. – 2001. – № 4. – С.193-198.
- 10 Вебер М. Избранное. Образ общества / Пер. с нем.. – М.: Юрист, 1994.
- 11 Гаршина О. К. Экономическое поведение домохозяйств: сущность и классификация // Вісник Донбаської державної машинобудівної академії – 2009. – №2 (16). – С. 45-50.
- 12 Гриценко А.А. Иерархия и сетевые структуры в институциональной архитектонике экономических систем // Научные труды ДонНТУ. Серия: экономическая. Выпуск 31-1 (117). – Донецк, ДонНТУ, 2007. – С. 51-55.
- 13 Гриценко А.А. Институциональная архитектоника: объект, теория и методология / В кн.: Постсоветский институционализм: Монография / Под ред. Р.М.Нуреева, В.В.Дементьева. – Донецк: Каштан, 2005.
- 14 Де Токвилль Алексис. Демократия в Америке: Пер. с франц. / Предисл. Гарольда Дж. Ласки. – М.: Прогресс. 1992. – 554с.
- 15 Кастельс М., Киселева Э. Россия и сетевое сообщество. // Мир России. – 2000. – №1 – С. 23-51.
- 16 Кирдина С.Г. Институциональные матрицы и развитие России. М.: ТЕИС, 2000.
- 17 Колот А. До проблеми розвитку теорії розподільчих відносин // Україна: аспекти праці. – 2008. – №8. – С.3-11.;
- 18 Кузык Б.Н., Яковец Ю.В. Цивилизации: теория, история, диалог, будущее: В 2 т. / Б. Н. Кузык, Ю. В. Яковец – М.: Институт экономических стратегий, 2006.

Т.І. Теория и история цивилизаций;

19 Павленко Ю.В. Ієрархічні та мережеві структури в суспільно-економічній історії людства // Економічна теорія. – 2007. – №1. – С.13-35;

20 Пахомов Ю.Н., Крымский С.Б., Павленко Ю.В. Пути и перепутья современной цивилизации. – Киев: Международный деловой центр, 1998.;

21 Рашковский Е., Хорос В. Мировые цивилизации и современность: (К метод. анализа) // Мировая экономика и междунар. отношения. – 2002. – N 1. – С. 14-18.

22 Слюсар Л.І. Інститут сем'ї у перехідному соціумі сучасної України // Наук. праці ДонНТУ. Серія економічна. Випуск 31-3 (117). – Донецьк, ДонНТУ, 2007. – 290 с. – С. 39-42;

23 Цивилизационная структура современного мира: В 3-х томах / Национальная академия наук Украины. Ин-т мировой экономики и международных отношений / Под ред. Ю.Н.Пахомова, Ю.В.Павленко. – К.: Наукова думка, 2006

24.03.2011